

СОЦІОЕКОЛОГІЧНИЙ КОМПОНЕНТ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

SOCIOECOLOGICAL COMPONENT OF REPRODUCTION OF HUMAN POTENTIAL

Віра КУЦЕНКО,

доктор економічних наук,

Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», Київ

Vira KUTSENKO,

Doctor of Economic Sciences,

Public Institution «Institute of Environmental Economics and Sustainable Development of the National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv

Олена ГАРАЩУК,

доктор економічних наук,

Державна інспекція навчальних закладів України, Київ

Olena GARASHCHUK,

Doctor of Economic Sciences,

State inspection of educational institutions of Ukraine, Kyiv

Висвітлено результати аналізу сучасного стану і трансформаційних процесів, які відбуваються у сфері відтворення людського потенціалу, чинники, що на нього впливають. Акцентовано на розвитку соціальної сфери та її складових, функціонування яких сприяє зміцненню людського потенціалу, розкрито їх місце і роль у відтворювальному процесі, гарантуванні соціальної безпеки в Україні. Значну увагу приділено обґрунтуванню практичних рекомендацій щодо подальшого зміцнення людського потенціалу в нашій країні, посилення соціально безпечного компонента на засадах передусім соціального впливу та регулювання.

Ключові слова: соціальний компонент, соціальна сфера, людський потенціал, відтворення.

The results of the analysis of the current state of the sphere of reproduction of human potential, the transformation processes occurring in it, as well as the factors that influence these processes are highlighted. Attention is focused on the development of the social sphere and its components, the functioning of which contributes to the strengthening of human potential; reveals their place and role in the reproduction process, in ensuring social security in Ukraine. Considerable attention is paid to the substantiation of practical recommendations for further strengthening of human potential in our country, strengthening of the corresponding socially safe component on the basis of, first of all, the mechanisms of social influence and regulation.

Key words: social component, social sphere, human potential, reproduction.

Коли наука досягає вершини, з неї відкриваються перспективи подальшого шляху.

С. Вавілов

Постановка проблеми. Людський потенціал є основним чинником економічного зростання будь-якої країни та її конкурентоспроможності. Його зниження негативно позначається на показниках соціально-економічного розвитку. В Україні, на жаль, величина людського потенціалу останнім часом має тенденцію до зменшення, що спричинено тривалим перевищенням смертності над народжуваністю, значним відтоком економічно активного населення за кордон. Як результат, упродовж років незалежності Україна втратила практично одну п'яту частину населення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблема відтворення людського потенціалу є предметом дослідження багатьох фахівців і науковців, серед яких такі: Л. Бертична, Д. Богиня, Н. Борецька, Г. Глушко, М. Долішній, Т. Заяць, С. Злупко, Дж.М. Кейнс, А. Колот, І. Курило, А. Маршалл, С. Мочерний, В. Парето, С. Пирожков, А. Пігу, О. Ривак, М. Семикіна, П. Самуельсон та багато інших.

Разом із тим окреслена проблема не втрачає своєї гостроти й актуальності. Тому **метою** нашого дослідження є пошук чинників, дотримання яких сприяло б прискоренню відтворення людського потенціалу з урахуванням євроінтеграційних процесів і формуванню соціально безпечних умов життєдіяльності.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалось вище, в Україні спостерігається депопуляція населення, що, до речі, характерно і для багатьох навіть високорозвинених держав Європи. У процесі відтворення людського потенціалу виробляється його кількісний обсяг (на основі демографічної компоненти), а також формуються якісні характеристики (на базі соціальної складової), котрі зазнають значного впливу соціальних та демографічних чинників (рис. 1).

Соціально-економічна ситуація в Україні негативно вплинула практично на всі чинники відтворення людського потенціалу, зокрема показники народжуваності й смертності, зростання захворюваності населення тощо [1]. Питання здоров'я населення є невід'ємною частиною національної безпеки, тому відтворення людського потенціалу

залишається вкрай гострою проблемою. Як свідчать результати досліджень, відтворення людського потенціалу акумулюється перш за все у розвитку соціальної сфери та соціальної безпеки. Особливо важливо це забезпечити нині на тлі соціальних загроз і небезпек. Водночас підвищується значення гарантування соціальної безпеки, потреба в ній, а також її роль як у житті суспільства, так і кожної людини. Об'єктом соціальної безпеки є стабільність суспільства, життєво важливі інтереси та цінності,

соціальні норми й гарантії, перелік яких наводиться в Конституції України [2]. Соціальна безпека може розглядатись як позитивно врегульований правовими нормами і реалізований на практиці стан, коли держава забезпечує наявними в її розпорядженні демократичними методами управління підтримування гідного рівня життя громадян і гарантує можливість задоволення основних потреб її розвитку.

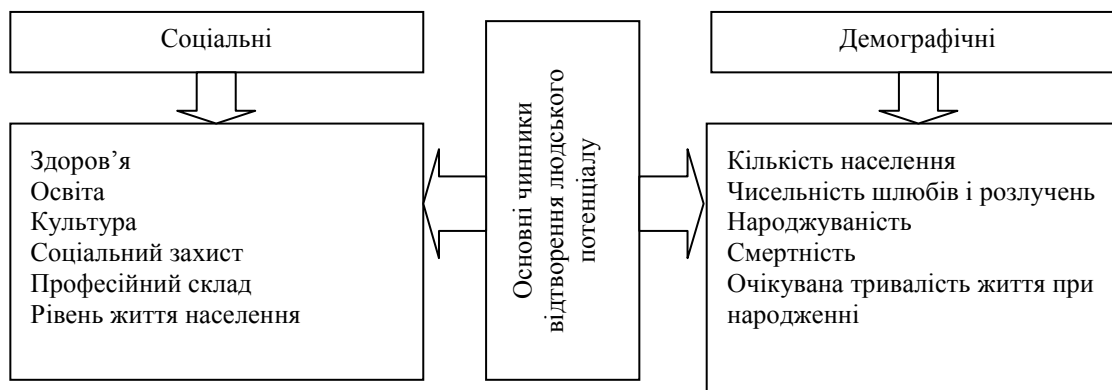

Рис. 1. Основні фактори відтворення людського потенціалу

Соціальна безпека стає можливою лише за умови застосування механізмів економічного та соціального регулювання. Вона має гарантувати реальне право людини на життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку, що визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість права на освіту, охорону здоров'я, збереження генофонду українського народу тощо.

Законом України «Про основи національної безпеки України» окреслені основні загрози в соціальній сфері, серед яких:

- невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення;
- криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення та, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення;
- поширення соціальних хвороб, зокрема наркоманії та алкоголізму;
- зменшення кількості населення та погіршення його статеві-вікової структури.

На сукупність молодшого за працездатний вік населення припадає 16,2 %, працездатного – 57,8, старшого за працездатний – 26,0 %. За шкалою ж ООН, суспільство вважається старим, коли частка осіб 65 років і старших у віковій структурі сягає 4–7 % [3]. Основною причиною такої ситуації є низький рівень народжуваності і високий – смертності. Показники смертності дітей у віці 0–4 роки, осіб максимально працездатного віку 40–44 та 45–49 років відповідно становлять 3,5, 8,4 та 11,4 %. Це негативно позначається на стані громадського здоров'я, що детермінується економічними чинниками, рівнем розвитку системи охорони здоров'я, якістю та

доступністю медичної допомоги. Нинішня ситуація в системі охорони здоров'я України потребує: формування оптимального ресурсного потенціалу; пошуку можливих і необхідних обсягів фінансування, інновацій та інвестицій; удосконалення територіальної організації медичних закладів та управління якістю медичної допомоги; поліпшення профілактики захворювань; формування здорового способу життя, перш за все серед дітей, підлітків і молоді; удосконалення регіональної політики у сфері охорони здоров'я [4].

Позитивний вплив на відтворення людського потенціалу, подолання демографічної кризи мають також міцність і збереження шлюбів, виховання, перш за все підростаючого покоління, духовність і культура населення, а також середовище життєзабезпечення людини. На це у своїх дослідженнях вказували О. Амоша, Б. Данилишин, М. Долішній, В. Крамаренко, Е. Кулагіна, Н. Рімашевська, М. Хвесик та багато інших науковців, особливу увагу акцентуючи на формуванні підґрунтя для поліпшення якості середовища життєдіяльності людини.

Наразі, як свідчать результати наших досліджень, середовище життєдіяльності людини в Україні не сприяє зміцненню людського потенціалу, а також його відтворенню. Про це йдеться і в Генеральній схемі планування території України, затвердженій законом № 3059-ІІІ від 07.02.2002 р. В цьому документі зазначається про надмірне техногенне навантаження на довкілля, низький рівень природно-техногенної безпеки, незадовільну екологічну та санітарно-епідемічну ситуацію в нашій державі. Це пов'язано з недосконалою стратегією господарювання та значними диспропорціями у використанні

територій; надзвичайно високим, економічно й екологічно необґрунтованим рівнем її господарського освоєння, деформованого структурою господарського комплексу низки регіонів із переважанням виробництв із ресурсовитратними, екологічно небезпечними технологіями; недостатнім розвитком екологічної інфраструктури; низькою часткою земель природоохоронного, рекреаційно-оздоровчого, історико-культурного призначення; недоліками функціонування системи розселення, зокрема неузгодженістю соціально-економічного, містобудівного й екологічного аспектів розвитку населених пунктів і прилеглих територій [5].

Особливо відчутний негативний вплив на формування середовища життєзабезпечення людини, відтворення людського потенціалу, задоволення фізичних і духовних потреб населення мають рівень споживання та якість продуктів харчування [6, с. 192–193].

Наукові дослідження свідчать, що повноцінне харчування належить до найбільш активних факторів профілактики захворювань населення та зміцнення людського потенціалу. В Україні останнім часом істотно знизилася споживання білків, а також дієтичних продуктів харчування (табл. 1).

Таблиця 1

Екологічна цінність і вміст поживних речовин у спожитих домогосподарствами продуктах харчування, середнє за добу в розрахунку на одну особу*

Домогосподарства	Енергетична цінність, ккал		Білки, г		Жири, г		Вуглеводи, г	
	2010	2016	2010	2016	2010	2016	2010	2016
Усі	3 359	2990	93	84	153	135	409	367
У тому числі по областях**:								
Вінницька	3 960	3 345	107	91	189	156	479	414
Черкаська	4 013	3 449	108	90	182	157	503	435
Чернігівська	4 066	3 314	87	90	146	153	517	420
Київська	3 089	2 686	84	75	146	130	374	322
Луганська	3 370	2 515	95	71	156	111	389	310
Рівненська	3 447	2 602	94	74	158	129	432	308

*Джерело: [7, с. 321; 8, с. 331].

** Обрано області з найбільшими і найменшими показниками енергетичної цінності спожитих продуктів 2016 року.

Водночас, як випливає із вищенаведених даних, спостерігаються значні територіальні відмінності щодо рівня споживання. Скажімо, за споживанням білків різниця в регіональному розрізі становить 22 % (Вінницька і Луганська області), жирів і вуглеводів – 30 % (Черкаська і Луганська). Практично за всіма параметрами найнижчий рівень споживання характерний для Луганської і, що неочікувано, Київської областей.

Аналогічне стосується споживання окремих продуктів харчування. Так, однакові показники мають Луганська і Київська області за рівнем споживання хліба і хлібопродуктів (у розрахунку на одну особу за місяць) – по 7,2 кг, тоді як у середньому в державі цей показник дорівнює 8,3 кг; м'яса і м'ясопродуктів (у перерахунку на м'ясо) – відповідно 3,7 і 4,2 кг (табл. 2).

Таблиця 2

Споживання продуктів харчування в домогосподарствах, середнє за місяць у розрахунку на одну особу, кг*

Показник	Раціональна норма	2010	2016	Порівняно з раціональною нормою, ±	
				2010	2016
М'ясо, м'ясопродукти та сало (у перерахунку на м'ясо)	4,7	4,5	4,2	-0,2	-0,5
Молоко, молокопродукти та масло (у перерахунку на молоко)	19,6	13,7	13,3	-5,9	-6,3
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	3,3	5,3	3,3	+2,0	0

*Джерело: [7, с. 305; 8, с. 315].

Зниження рівнів споживання продуктів харчування негативно позначається на якості людського потенціалу та його відтворенні, незважаючи на те, що значну частину

домогосподарств України становлять такі, члени яких постійно відмовляли собі в найнеобхіднішому, окрім харчування. Згідно із статистичними даними 2017 року таких домогосподарств налічувалося

6 609,6 тис., причому найбільше у великих містах (2 542,3) та сільській місцевості (2 135,8 тис.) [9, с. 74]. У регіональному розрізі найвищими ці показники були у Дніпропетровській і Херсонській областях – відповідно 586 і 553 тис., а в Київській та Кіровоградській області – 96,4 і 82,7 тис. [9, с. 74].

Разом з тим не спостерігається прямої кореляційної залежності між зазначеним показником та рівнем бідності. Так, загалом в Україні кількість домогосподарств, члени яких відносять себе до бідних, 2017 року дорівнювала 11 128,6 тис., у Київській області – 611,9, а Кіровоградській – 78,8 тис. У регіональному розрізі найбільші зазначені показники притаманні Дніпропетровщині – 1 036,5 та Харківщині – 930,3 тисячі.

На відтворення людського потенціалу впливає також забезпеченість населення житлом і комунальними послугами. Із зменшенням кількості населення відбулося покращення окремих показників у цій сфері. Так, 2001 р. частка домогосподарств за розміром житлової площі на одну особу до 7,5 м² становила 9,9 %, а 2017 р. – 8,5 %. Щоправда, у

Волинській, Київській, Львівській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Херсонській областях та м. Київ цей показник значно перевищив середній у країні, сягнувши 10–13 %. У цьому контексті виділяються Черкаська і Чернігівська області, де питома вага домогосподарств за розміром житлової площі на одну особу є однією з найнижчих – відповідно 5,8 і 7,9 %. Водночас ці регіони вирізняються за найвищим рівнем забезпеченості населення житловою площею, оскільки практично на кожне третє домогосподарство у розрахунку на одну особу припадає понад 25 м² [10, с. 35].

В той же час житлові умови значної частини населення України є незадовільними, адже майже 54 % його мешкає у перенаселеному житлі. Насамперед це стосується Львівської (майже 73 %), Закарпатської (69,6), Київської (64,2), Рівненської (61,1) областей та столиці України (68,4 %). Прикро, що серед такого населення значну частку становлять діти віком до 18 років (рис. 2).

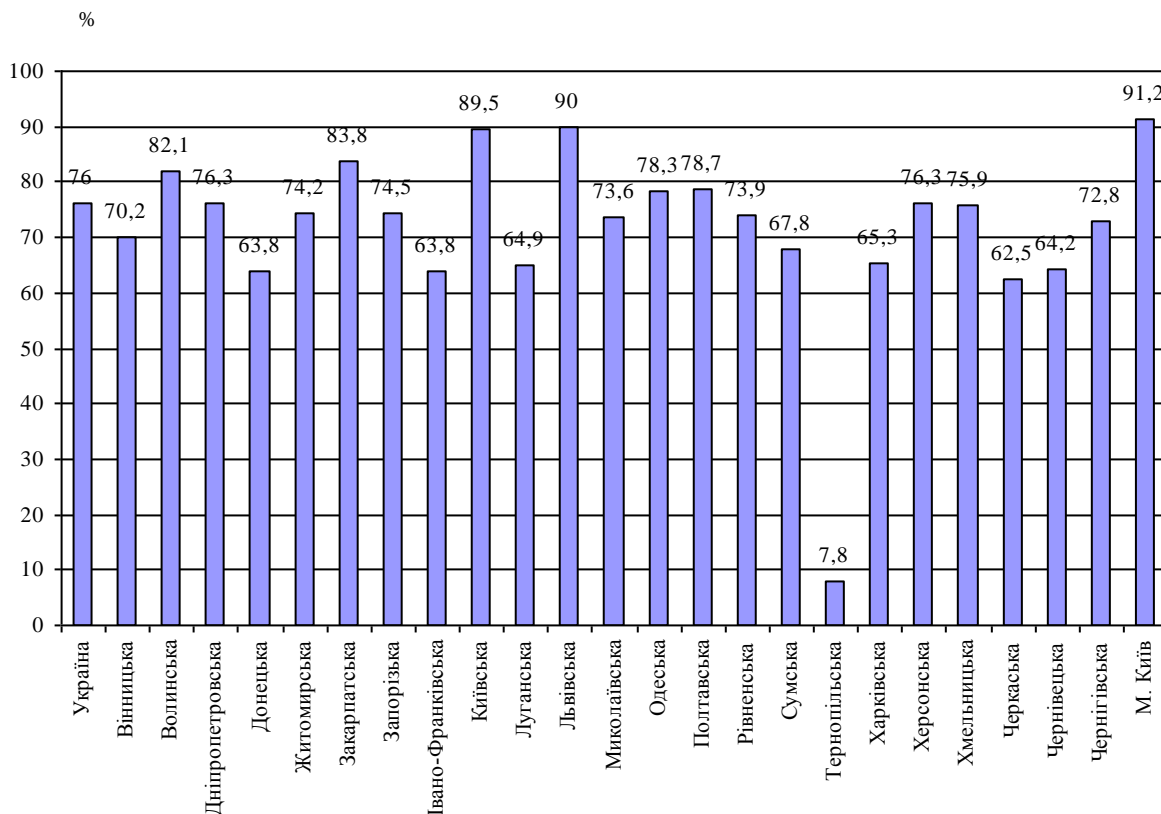

Рис. 2. Частка дітей віком до 18 років, які мешкають у перенаселеному житлі (без урахування домогосподарств, які проживають у гуртожитках)

Надзвичайно важливими є показники надання населенню комунальних послуг – центральне опалення, водозабезпечення, каналізація тощо (рис. 3).

Згідно із статистичними даними, на 100 % забезпечена центральним опаленням лише столиця України. Серед регіонів найвищий показник (50,3 %) характерний для Дніпропетровської області, тоді як,

наприклад, в Івано-Франківській та Тернопільській він дорівнює відповідно 7,5 і 8,4 %.

Аналогічною є ситуація із забезпеченням каналізаційними послугами: Київ – 100 %, Дніпропетровщина – 90, Житомирщина та Хмельниччина – лише 50 % районів. Саме тому цілком обгрунтовано основна частина населення України незадоволена своїми житловими умовами.

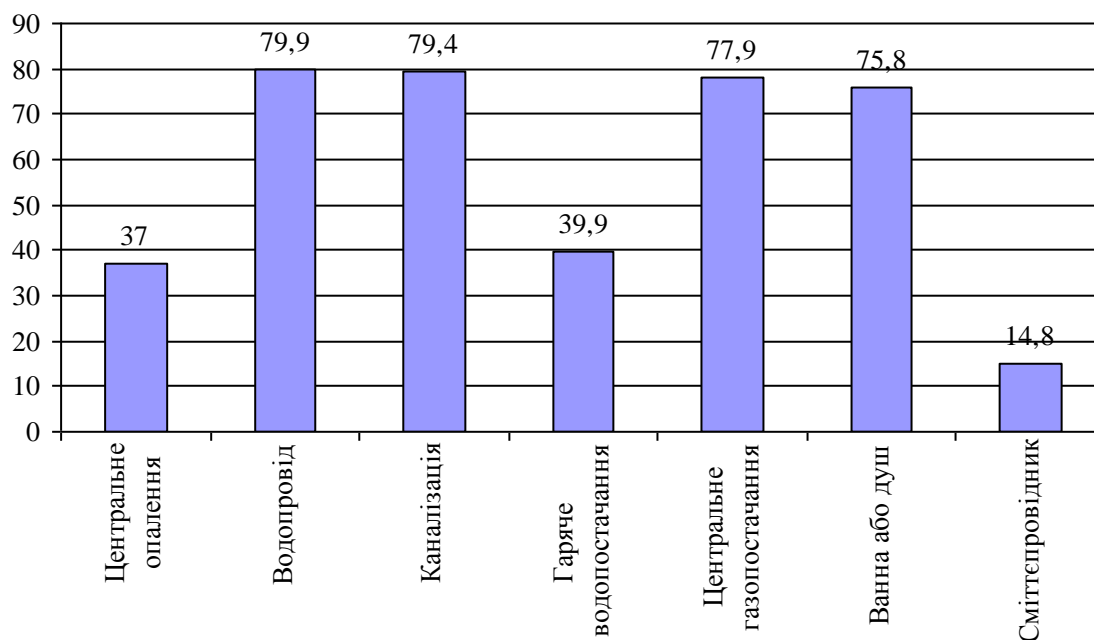

Рис. 3. Розподіл домогосподарств за наявністю в їх житлі відповідних послуг, %

Висновки. Таким чином, нинішній стан соціально-економічної ситуації в Україні можна охарактеризувати як несприятливий для відтворення людського потенціалу, що виявляється перш за все у такому:

- невідповідності ресурсного потенціалу об'єктивно зростаючим потребам населення у наданні послуг;
- низькій доступності та якості соціально-культурних і матеріальних послуг, погіршенні стану обслуговування під впливом негативних соціально-економічних, техногенних й антропогенних чинників;
- високому ступені зношеності основних засобів і несвоечасній заміні застарілого обладнання у закладах соціальної сфери;
- обмеженості видатків на інноваційне оновлення організаційно-економічного механізму і ресурсного потенціалу;
- недофінансуванні поточної діяльності соціальної галузі та недостатньому нормативно-правовому врегулюванні механізмів багатоканального фінансування;
- низькому рівні оплати праці працівників соціальної сфери, що спричиняє значний відтік молодих кадрів в інші галузі та країни, тощо.

З урахуванням зазначеного пріоритетними напрямками розвитку сфери відтворення людського потенціалу мають бути:

- поліпшення системи фінансового забезпечення соціальної галузі, перш за все приведення його до сучасних вимог організаційно-економічних і технологічних засад її формування, створення багатоканального фінансування (коштів лікарняних кас, фізичних осіб, недержавних і благодійних надходжень, соціального страхування), перерозподіл інвестицій на її розвиток;

- активізація ринку соціальних послуг, у тому числі за рахунок приватного сектору;

- дотримання законодавчих гарантій, норм і нормативів щодо розвитку сфери відтворення людського потенціалу, сприяння подальшій оптимізації нормативно-правового та програмного забезпечення з урахуванням кращих світових зразків у цьому контексті;

- оптимізація формування та використання інфраструктури сфери відтворення людського потенціалу;

- активізація, особливо серед молоді, здорового способу життя та поліпшення середовища життєдіяльності в усіх регіонах України;

- упровадження новітніх організаційних і соціально-культурних технологій, спрямованих на зростання обсягу та підвищення якості відповідних послуг.

Список використаних джерел

1. Соловська Л.В. Людські ресурси сьогодні: проблеми та перспективи / Л.В. Соловська, В.О. Липчанський // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2007. – Т. 1, ч. 2. – С. 721–724. – (Спецвип.: Управління людськими ресурсами: проблеми теорії і практики).
2. Задихайло Д. Конституційний економічний порядок: проблеми систематизації нормативно-правового забезпечення / Дмитро Задихайло // Вісник Академії правових наук. – 2006. – № 4(47). – С. 127–137.
3. Народонаселение. Энциклопедический словарь / редкол.: Г.Г. Меликьян (гл. ред.) [и др.]; Центр по изучению проблем народонаселения МГУ им. М.В. Ломоносова и др. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1994. – 639 с.

4. Куценко В.І. Україна в лабіринті соціальних проблем: шляхи їх розв'язання / В.І. Куценко // Регіональна економіка. – 2000. – № 4. – С. 17–19.

5. Закон України «Про Генеральну Схему планування території України» № 3059-III від 7.02.2002 р. : ред. від 18.11.2012 р. із змін., внесеними законом № 5459-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3059-14>.

6. Третяк В.П. Дослідження соціальної сфери: методологія та практика / В.П. Третяк. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – 272 с.

7. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2010 році (за даними вибіркового обстеження життя домогосподарств України) : стат. зб. / відп. за вип. І.І. Осипова. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 368 с.

8. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2016 році (за даними вибіркового обстеження життя домогосподарств України) : стат. зб. / відп. за вип. І.І. Осипова. – К. : Державна служба статистики України, 2017. – 380 с.

9. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2017 року) : стат. зб. / відп. за вип. І.І. Осипова. – К. : Державна служба статистики України, 2017. – 77 с.

10. Соціально-демографічна характеристика домогосподарств України у 2017 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. / відп. за вип. І.І. Осипова. – К. : Державна служба статистики України, 2017. – 86 с.

References

1. Solov'ska, L.V., & Lypchansky, V.O. (2007). *Lyuds'ki resursy s'ohodni: problemy ta perspektyvy* [Human Resources Today: Problems and Prospects]. *Formuvannya rynkovoї ekonomiky: Zbirnyk naukovykh prats'. Spetsial'nyy vypusk Upravlinnya lyud'skymy resursamy: problemy teorii i praktyky*, 1, 2, 721–724 [in Ukrainian].

2. Zadykhaiylo, D. (2006). *Konstitutsiynyy ekonomichnyy poriadok: problemy systematyzatsiyi normatyvno-pravovoho zabezpechennya* [Constitutional economic order: problems of systematization of normative and legal support]. *Visnyk Akademiyi pravovykh nauk Ukrainy*, 4(47), 127–137 [in Ukrainian].

3. Melik'yan, G.G. (Eds.). (1994). *Narodonaselenie. Entsiklopedicheskiy slovar'* [Population. Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya [in Russian].

4. Kutsenko, V.I. (2000). *Ukrayina v labirinti sotsial'nykh problem: shlyahy yikh rozv'yazannya* [Ukraine in the labyrinth of social problems: the ways of their solution], *Rehional'na ekonomika* [Regional economy], 4, 17–19 [in Ukrainian].

5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2002). *Zakon Ukrayiny "Pro Heneral'nu Skhemu planuvannya terytoriyi Ukrayiny"* [The Law of Ukraine "About the General Scheme of Planning of the Territory of Ukraine"]. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3059-14> [in Ukrainian].

6. Tretyak, V.P. (2009). *Doslidzhenya sotsial'noyi sfery: metodolohiya ta praktyka* [Social Survey: Methodology and Practice]. Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University [in Ukrainian].

7. Osypova, I.I. (Eds.). (2011). *Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrayiny u 2010 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezennya umov zhyttya domohospodarstv Ukrayiny)*. *Statystychnyy zbirnyk* [Costs and resources of households in Ukraine in 2010 (according to a sample survey of household living conditions Ukraine). Statistical Yearbook]. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].

8. Osypova, I.I. (Eds.). (2017). *Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrayiny u 2016 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezennya umov zhyttya domohospodarstv Ukrayiny)*. *Statystychnyy zbirnyk* [Costs and resources of households in Ukraine in 2016 (according to a sample survey of household living conditions Ukraine). Statistical Yearbook]. Kyiv, State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].

9. Osypova, I.I. (Eds.). (2017). *Samoosinka domohospodarstvamy Ukrayiny rivnya svoikh dokhodiv (za danymy vybirkovoho opytuvannya domohospodarstv u sichni 2017 roku)*. *Statystychnyy zbirnyk* [Self-assessment by households of Ukraine of their income level (according to a sample household survey in January 2017). Statistical Yearbook]. Kyiv, State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].

10. Osypova, I.I. (Eds.). (2017) *Sotsialno-demohrafichni kharakterystyky domohospodarstv Ukrayiny u 2017 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezennya umov zhyttya domohospodarstv Ukrayiny)*. *Statystychnyy zbirnyk* [Socio-demographic characteristics of households in Ukraine in 2016 (according to a sample survey of household living conditions Ukraine). Statistical Yearbook]. Kyiv, State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26 березня 2018 року